

**СХОЖИЕ ПРОЦЕССЫ ФЛЕКТИВНОГО СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В
АНАЛИТИЧЕСКИХ И АГГЛЮТИНАТИВНЫХ ЯЗЫКАХ
(По материалам на азербайджанском и английском языках)**

Алвердиева Гюльбэниз Зияд кызы, Асланова Гюльнара Валех кызы

Резюме

Как видно из анализа примеров сравниваемых языков, как в английском, так и в азербайджанском языках, наряду с элементами внутреннего словоизменения, существовал процессы словообразования с методами, воплощавшими внешнее словообразование. Разница в том, что элементы аналитической интонации в английском языке время от времени активировались и носили ведущий характер. В азербайджанском языке, хотя эти элементы в какой-то степени временны, их следы не исчезли и сохранили свои первоначальные версии.

Хотя открытие структурных различий в языках иногда приводило экспертов к сепаратизму, это, конечно, неверно, что идея языковой дискриминации реалистична. Потому что у языков мира есть ведущая функция - обмен информацией, ее передача и защита. Кроме того, хотя языки различают агглютинативные, аналитико-флективные, корневые, полисинтетические и синтетические, каждый из них имеет элементы других типологий.

**SIMILAR INFLECTIONAL WORD-FORMATION PROCESSES IN
ANALYTICAL AND AGGLUTINATIVE LANGUAGES
(Based on materials in Azerbaijani and English)**

Alverdiyeva Gulbeniz Ziyad, Aslanova Gulnara Valeh

Summary

As can be seen from the analysis of the examples of the compared languages, in both English and Azerbaijani languages, along with the elements of internal inflection, there were word-formation processes with methods that embodied external inflection. The difference is that the elements of analytical-inflection in English have been activated from time to time and have been of a leading nature. In the Azerbaijani language, although these elements are to some extent temporary, its traces have not disappeared and have preserved their original versions.

Although the discovery of structural differences in languages has sometimes led experts to separatism, it is certainly not true that the idea of language discrimination is realistic. Because the world's languages have a leading function, which is the exchange of information, its transmission and protection. In addition, although languages are distinguished by agglutinative, analytical-inflectional, root-speaking, polysynthetic, and synthetic, each of them has elements of other typologies.

Rəyçi: prof. Mübariz Yusifov

Azərbaycan dili kafedrasının 18 mart 2021-ci il tarixli onlayn iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 20 iyul 2021-ci il

UOT:81.

GƏNCƏ DİALEKTİNDƏ SAY VƏ ƏVƏZLİKLƏRİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Cəfərova Günay Xan zadə qızı

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Bölməsi

gunay.jafarova.81@mail.ru

Xülasə: Məqalədə Gəncə dialektinə məxsus bir çox say və əvəzlilər tədqiqatına cəlb olunmuşdur. Bildiyimiz kimi, dialektlərimiz xalqın tarixinin canlı güzgüsü, dəyəri ölçülməz

mirasımızdır. Gəncə dialektinə məxsus bir qrammatik xüsusiyyətlər ümumən dialektlərimizin öyrənilməsində böyük bir töhfədir. Dialektə məxsus sadə, düzəltmə və mürəkkəb saylar və əvəzliliklər bu cəhətdən diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: dialekt, say, əvəzlilik, norma, dil

Ключевые слова: диалект, числительные, местоимение, норма, язык

Key words: dialect, numerals, pronoun, norm, language

Gəncə dialektində və eləcə də başqa dialektlərimizdə saylar ədəbi dildən ciddi şəkildə fərqlənmirlər. Fərqlər daha çox fonetik səviyyədə özünün göstərir. Leksik və morfoloji qatlarda ciddi fərqliliklər qeydə alınmamışdır. Lakin Gəncə dialektində qeyri-müəyyən saylar ədəbi dildən fərqlənir. Bəzi qeyri-müəyyən saylar sifətin morfoloji xüsusiyyəti olan dərəcə kateqoriyasına malikdirlər. Məsələn, sifətin müqayisə dərəcəsini yaradan tarixən çox qədim olan, bir çox türk dilləri və dialektlərində, yazılı abidələrimizin dilində qeydə alınmış –*trax* şəkilçisi çıxqan sözünün kökü olan *çı* (az mənasında) sözünə qoşularaq çoxaltma dərəcəsi yaradır. Ağaj çitrax xirnih gətirif.

Çı/cı/cu/çü/çe və s. fonetik variantlarda söz kökünün miqdar bildirəməsi aşağıdakı misallardan bəlli olur: *çeçələ*(barmaq), *cırtan*, *cocuq*, *cücük* və s. Bu söz kökünü araşdıran İ. Qurbanlı yazır: Bu fikirləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycan dialekt və şivələrində qıpçaq mənşəli /ç-c-s-ş/ səslərinin mövqeyində anlautda *t/d* variantları dururdu. Müqayisə edək, misal üçün dilimizdə ağılsız anlamı verən leksemlər: *C Ç C t(d) C ş Çılğın, çılдаğ təli-dəli şələ-şür*. Güman etmək olar ki, bu sözlərdən *təli/dəli* forması daha qədimdir və qədim türk tayfa dilinə aiddir. Çünki faktlar və türkoloji ədəbiyyat qədim türk dilində diferensiallaşmanın sonrakı proses olduğunu və səslərin eyni fonematik yuvadan rəvac aldığını söyləməyə əsas verir. İlkin anlautda /y/-laşmış /t/-nin çıxış etməsini ehtimal edə bilərik. Diferensiallaşma başlayandan sonra oğuz dili qrupunun əsasında duran türk tayfalarının dilində /y/-laşmış /t/ səsinə *t* düşür və saf *y* ilə əvəz olunur, qədim bulqar, sonra isə qıpçaq dil qrupunun əsasında duran türk tayfalarının dilində isə /y/ç/ əvəzlənməsi baş verir və bu rolda *ç* səsi çıxış etməyə başlayır. Misalda müşahidə olunan: /*tyeli/dəli*/ daha qədim dil xüsusiyyətini əks etdirir. /*Şələ-şür*/ və /*çılдаğ*/ variantları isə bulqar-qıpçaq mənşəlidir. Araşdırdığımız yaş həddi bildirən leksemlərdə də eyni vəziyyət müşahidə olunur. İlkin olaraq ümumtürk dilində *y-laşmış* /t/d/ səsi çıxış etmişdir. Bunu əks etdirən /*dıqqılı/dıqı/dıqılı/dıqışdıqqana/dıqqan/dıqqılınca/dıqqış*/ sözləri Azərbaycan dilinin dialekt və şivə leksikasında geniş yer almışdır. Misallarda görünən /t/d/ç/y/j səs əvəzlənmələri türk dilləri üçün səciyyəvidir və ümumtürk xarakteri daşıyır. Misal üçün: /*çöp*/ (ümumtürk) - /*töp*/ (*çuvaş*), /*çön-yön-dön*/, /*yuxarı-çuxur-dur*/, /*yoxuş-çixış*/, /*yürək-çere*/ (*çuvaş*) - /*ürək-yörek-jörek*/, /*çul* (*çuvaş*)-*taş-daş*/, /*çetre* (*çuvaş*) –*titre*/ və s.” (26; s.86)

Qeyd edək ki, *çı* söz kökü *dı* fonetik variantında da dialektlərimizdə iştirak edir: *dıqqan* sözü *dəçıqqan* kimi *azı* bildirir. Gəncə dialektində bu söz azaltma dərəcəsində çıxış edir. Ümumiyyətlə, qeyd etmək yerinə düşər ki, bir sayı bi fonetik variantında qeyri-müəyyən saylara birləşərək çoxaltma dərəcəsi yaradır: *bidıqqan*- *çox azca*. Məsələn, *Bidıqqan oyana dur, dana*. Eyni sözləri *biçıkqan* sözünə də aid etmək olar. Bu söz də “*çox az*” mənasında işlənir. *Biqırır*- yenə də *çox az* mənasında işlənir. Məsələn: *Biqırır hörrə yedim*.

Araşdırılmaya cəlb edilmiş dialektə *bir qismət* söz birləşməsi də qeyri-müəyyən saydır və daha çox yeməyə aid edilir: *Bir qismət çörəh yedim*.

Bir sayının qeyri-müəyyən say yaratmaq xüsusiyyətdən bəhs edən Q. Kazımov yazır: “Qeyri-müəyyənlik bildirən mürəkkəb miqdar sayları bir sözünün az, çox, xeyli, neçə sözləri ilə, o, bu, flən, bir sözlərinə qədər qoşmasının artırılması ilə düzəlir: bir az, bir çox, bir xeyli, bir neçə, bu qədər, o qədər, filən qədər, bir qədər və s. Qeyri-müəyyənlik bildirən miqdar saylarından az, çox, xeyli, bir az, bir xeyli, bu qədər, o qədər, bir qədər, filən qədər sözləri hal, hərəkət, iş bildirən sözlərdən – feillərdən də əvvəl işləyə bilər.” (23; s.130)

Gəncə dialektində qeyri-müəyyən saylar müqayisə və çoxlatma dərəcəsində də çıxış edirlər. Yuxarıda təhlil etdiyimiz *çitrax* sözü ilə bərabər Gəncə dialektində: *birxeylax*, *xeylax*, *oqədə*, *buqədə* mürəkkəb sözlər çoxun qədrini bildirir.

Saylardan fərqli olaraq Gəncə dialektində əvəzliliklər bütün mənə qruplarında ədəbi dillə oppozisiya təşkil edə bilər. Əvəzlilik Azərbaycan dialektlərində ədəbi dilimizdən həm fonetik, həm leksik, həm də morfoloji qatda fərqlənir. Xüsusən də, şəxs əvəzliliklərinin hallanması, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsi ədəbi dildən seçilir. Gəncə dialekti sağır nun səsinin istifadəsinə görə həm ədəbi dildən, həm şərq dialektlərindən, *kəndi*, *ənə*, *əynə*, *ayna*, *vayna* əvəzliliklərini istifadə etməməklə digər qərb dialektlərindən fərqlənir və oppozisiya təşkil edərək müstəqil dialekt kimi seçilir.

Gəncə dialektində ədəbi dildən fərqli olaraq *dana//tana* ədatı işlək olduğundan işarə əvəzlilikləri ilə birlikdə *otana*, *butana*, *putana* dialekt üçün spesifik işarə əvəzliliklərini əmələ gətirir. O əvəzliyi də *bu* əvəzliyi kimi istiqamət bildirən işarə əvəzliliklərinə qoşularaq mürəkkəb söz yaradıcılığında iştirak edir: *odey*. Qədim və arxaikləşməkdə olan, Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində qorunub saxlanmış *añrı* işarə əvəzliyi Gəncə dialektində istifadə edilir. O sözünün işarə və şəxs əvəzliyi kimi hallanarkən qərb dialektlərində, habelə qədim yazılı abidələrdə *an* və *añ* şəkli alması tədqiqatçıların diqqətindən qaçmamışdır. Q. Kazımov, M. İslamov və digər dilçilərimiz bu sözün qədim formasının məhz *an// añ* şəklində olduğunu araşdırmalarında qeyd edirdilər. Sözdəki *-rı* qədim şəkilçi isə bildiyimiz kimi, türk dillərində istiqamət bildirən şəkilçi olmuş, hal hazırda arxaikləşərək ora, bura, yer, hara və s. sözlərin tərkibində daşlaşmış formada qalmışdır.

Qeyri-müəyyən əvəzliliklər. Gəncə dialektində qeyri-müəyyən əvəzliliklər rəngarəngliyi ilə seçilir. Yanaşma yolu ilə birləşərək vahid vurğu altında deyilən bir sıra qeyri- müəyyən əvəzliliklər dialekt üçün xarakterikdir: *heşzad*, *heşkim*, *onu-munu*, *o-bu*. Məsələn: *Onu-munu doldurma öyə*; Qeyd etmək yerinə düşər ki, *heş* (*heç*), *kim*, *zad*, *flan* və *hər* sözləri Azərbaycan dili dialekt və şivələrində və Gəncə dialektində o cümlədən, aktiv sürətdə sözyaradıcılığında iştirak edirlər: *hərə*, *kimsə*, *filan kəs*, *flan-peşməkan*, *hamım*.

Sual əvəzlilikləri. Gəncə dialekti və ətraf qərb zonasında işlənən sual əvəzlilikləri ciddi sürətdə ədəbi dil faktlarından seçilir. Dialekt üçün xarakterik olan: *hatana* sual əvəzliyi bu qismdəndir. Adətən, *hatana* sualına (harada) *putana//budana* cavabı verilir. Məsələn: -Hatana mənim çayım?

-Putana.(işarə edilir)

Qeyd edək ki, *hatana* sual əvəzliyi quruluşca *otana*, *putana* işarə əvəzliliklərinə uyğun gəlir və *dana* ədatının iştirakı ilə düzəlir.

Ha sual əvəzliyi. *Haçan*, *havax*, *ha*, *hanjarı*, *hası* sual əvəzlilikləri Gəncə dialektində geniş istifadə edilir. Məsələn: *Ha tarafa baxırsan? Hanjarı gəlin gəlməyib? Havax inəyi satajarsan? Hansı məytəfdə oxuyur?*

Qeyd edək ki, *hanjarı* sual əvəzliyi geniş şəkildə Qazax və Borçalı dialektlərində, eləcə də Qarabağ dialektinin bir sıra şivələrində, o cümlədən avşar şivəsində geniş istifadə edilir.(47.s.85)

Nə sual əvəzliyi. *Nə* sual əvəzliyi müstəqil halda və *təhər* sözü ilə birləşərək yeni *nətər* sual əvəzliyini yaradaraq dialektə istifadə edilir: *Nətər dedin o sözü? Sən nətərsən? Bajım nətərdi? Uşaxlar nətərdi?* və s.

Araşdırmalar göstərir ki, türk dillərində stabilliyi ilə seçilən saylardan fərqli olaraq əvəzliliklər (şəxs əvəzlilikləri istisnadır, onlar da saylar kimi əsas etibarlı ilə stabildirlər) öz rəngarəngliyi ilə seçilir. Gəncə dialektində istifadə olunan əvəzliliklər spesifikdir və ciddi şəkildə ədəbi dil materiallarından fərqlənir: *hatana*, *putana*, *otana*, *añrı*, *ha*, *hanjarı*, *nətər* və s. bu sıradandır.

Ədəbiyyat

1. Anna Maria fon Gabain. QədimTürkdili qrammatikası, Leypsiq, 1950

2. Azərbaycan dialektoloji lüğəti, Ankara, , Türk dil kurumları yayınları, 1999
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası. Bakı, Elm, 1990, s.282
4. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialect və şivələri. red. R. Rüstəmov; M. Şirəliyev Bakı,
5. Azərbaycan CCR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1967, 283
6. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilindəki oğuz-qıpçaq lisanı ünsürləri. s.3-11
7. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, Maarif, 1979, 267 s.
8. Əmrahova M. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialektləri tədqiqatlarda. Azərbaycan Milli
9. Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu 2016.
10. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016.
11. Hüseynov. A. Azərbaycan dialektologiyası. Azərb. SSR Maarif Nazirliyi, V. İ. Lenin ad.
- Azərb. Dövlət Ped. İn-tu. Bakı: V. İ. Lenin ad. API, 1958, 120 s.
12. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, Azərbaycan CCR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1968, 276 s. İslamov M. Türk dillərində əvəzlilik. (Azərbaycan dili dialect materialları əsasında) Bakı, Elm, 1986, 204 s.
13. J. Deny. Türk dilbilgisi. İstanbul, Kabaçlı, 2012
14. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, Elm və təhsil, 2017
15. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan Dili. Bakı, Elm və təhsil, 2010
16. Kazımov Q. Azərbaycan dili dialect və şivələrində feilin quruluş xüsusiyyətləri. Filologiya məsələləri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
17. Qurbanova İ. Azərbaycan dilidialekt və şivələrinin etnolinqvistik təhlili. Bakı, Bilik, 2014
- Qurbanova İ. Oğuzdili qruplarında sağırın məsələsi (Türkiyə türk cəmi şivə materialları əsasında).
18. Mahmut el-Kaşğari. Divanilüğəti"-t- türk. İstanbul, Kabaçlı, 2005
19. Məmmədli Qıpçaq. Türk say sistemi. Bakı, " Yazıçı" Ədəbinəşrlərevi, 1996
20. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı., 1990
21. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasına dair materiallar (fono morfologiya), Bakı, 1953
22. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı: Maarif, 1967
23. Türklehcelerigrameri. Editor Ahmet B. Ercilasun. Ankara, Erek matbaası, 2012

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ИМЕНА ЧИСЛИТЕЛЬНЫЕ И МЕСТОИМЕНА ГЯНДЖИНСКОГО ДИАЛЕКТА

Джафарова Гунай Ханзаде кызы
Резюме

В статье исследуются имена числительные и местоимения Гянджинского диалекта. Как известно, наши диалекты - живое зеркало истории народа, наше бесценное наследие. Грамматическая особенность Гянджинского диалекта - большой вклад в изучение наших диалектов в целом. В этом отношении примечательны простые, составные и сложные числительные и местоимения диалекта.

SPECIFIC NUMERALS AND PRONOUNS OF THE GANJA DIALECT

Jafarova Gunay Xanzada
Summary

The article examines the chilling names and pronouns of the Ganja dialect. As you know, our dialects are a living mirror of the history of the people, our priceless heritage. The grammatical feature of the Ganja dialect is a great contribution to the study of our dialects in general. In this respect, simple, compound and complex numbers and pronouns of the dialect are remarkable.

Rəyçi: f.ü.f.d. dos. Reyhan Mədatova
AMEA Gəncə Bölməsinin Humanitar Tədqiqatlar İnstitutunun Ədəbiyyat şöbəsinin 13.09.2021-ci il tarixli iclasının çıxarışı (prot.N-4)
Daxil olma tarixi 20 sentyabr 2021-ci il